

Θουκυδίδου ΕΥΓΓΡΑΦΗΣ
34-46

Περικλέους «**ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ**»

- Μετάφραση -

Κατά τη διάρκεια του χειμώνα οι Αθηναίοι, ακολουθώντας πατροπαράδοτο έθιμο, έθαψαν δημοσία δαπάνη τους πρώτους πεσόντες του παρόντος πολέμου κατά τον ακόλουθο τρόπο: Κατασκευάζουν μια σκηνή, στην οποία εκθέτουν τα οστά των πεσόντων επί τρεις ημέρες προ της ταφής, και ο καθένας προσκομίζει για τον δικό του νεκρό ό,τι (αφιέρωμα) θέλει. Κατά την ταφή δε δέκα λάρνακες από ξύλο κυπαρισσιού, μια δηλαδή για κάθε φυλή, φέρονται με άμαξες. Σε κάθε μια δε από τις λάρνακες αυτές τοποθετούνται τα οστά των ανηκόντων σε αυτή την φυλή. Φέρουν δε επί πλέον στα χέρια τους και ένα κενό φέρετρο σκεπασμένο με σάβανο για τους αφανείς, για όλους δηλαδή όσων τα πτώματα δεν βρέθηκαν για να ενταφιασθούν. Συνοδεύει δε την κηδεία όποιος θέλει, είτε αστός είτε ξένος, οι δε γυναίκες, οι συγγενείς των πεσόντων, παρευρίσκονται στον τόπο του ενταφιασμού και αρχίζουν να θρηνούν. Τοποθετούν λοιπόν τα οστά στο δημόσιο μνημείο, το οποίο βρίσκεται στο ωραιότερο προάστειο της πόλης, και στο οποίο θάπτουν πάντοτε τους νεκρούς των πολέμων, όλους τους άλλους τουλάχιστον εκτός από αυτούς που έπεσαν στον Μαραθώνα. Διότι την ανδρεία εκείνων την θεώρησαν σαν κάτι το εξαιρετικό, γι' αυτό και τους έθαψαν εκεί όπου και έπεσαν μαχόμενοι. Αφού δε τους σκεπάσουν με χώμα, ένας από τους θεωρούμενους ως πολύ μυαλωμένους και από τους πιο ευνόηπτους, τον οποίο οι πολίτες διαλέγουν από πριν για τον σκοπό αυτόν, εκφωνεί προς τιμήν των πεσόντων τον κατάλληλο επιτάφιο λόγο. Έπειτα από αυτό φεύγουν. Κατ' αυτόν λοιπόν τον τρόπο θάπτουν τους νεκρούς των πολέμων, και την συνήθεια αυτή τηρήσαν σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, όσες φορές τους παρουσιάζεται τέτοια περίπτωση. Προς τιμήν λοιπόν αυτών των πρώτων νεκρών του πολέμου, εξελέγη να εκφωνήσει τον επιτάφιο ο Περικλής ο γιος του Ξανθίππου. Και στην κατάλληλη στιγμή προχώρησε από το μνημείο σε ένα βάθρο στημένο ψηλά, ώστε να ακούγεται από όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος του ακροατηρίου, και μίλησε ως εξής περίπου:

«Οι περισσότεροι από όσους ως τώρα έχουν μιλήσει από το βήμα αυτό συνηθίζουν να επαινούν εκείνον, ο οποίος στον νόμο που διέπει την ταφή των νεκρών πρόσθεσε την διάταξη αυτή περί επιταφίου λόγου, γιατί θεωρούν ότι αξίζει τον κόπο να απονέμεται μια τέτοια τιμή στους νεκρούς των πολέμων κατά τον ενταφιασμό τους. Σε μένα εν τούτοις θα φαινόταν ότι είναι προτιμότερο, οι τιμές που απονέμονται σε άνδρες, οι οποίοι αναδείχθηκαν γενναίοι με τα έργα τους, να εκδηλώνονται και αυτές με έργα μόνο, όπως είναι π.χ. αυτές, τις οποίες τώρα βλέπετε γύρω από τον ενταφιασμό τους, που έγινε δημοσία δαπάνη, και όχι να εξαρτώνται οι αρετές των πολλών από την ικανότητα ή την ανικανότητα ενός ανθρώπου, να κανονίζεται δηλαδή η περί αυτών εκτίμηση των ακροατών από την ευφράδεια ή μη ευφράδεια του ρήτορα. Γιατί είναι δύσκολο πράγμα να μιλήσει κανείς αντικειμενικά (χωρίς δηλαδή να πει ούτε λιγότερα ούτε περισσότερα από ό,τι πρέπει) για κάποιο θέμα, για το οποίο είναι δύσκολο να εξακριβωθεί και αυτή ακόμα η απλή ιδέα, ότι τα λεγόμενα από τον ρήτορα είναι αληθινά. Γιατί ο ακροατής, ο οποίος γνωρίζει τα πράγματα και είναι ευνοϊκά διατεθειμένος προς αυτούς που τα

έπραξαν, θα σχημάτιζε ίσως την ιδέα, ότι αυτά εκτέθηκαν κάπως κατώτερα από ό,τι αυτός γνωρίζει και επιθυμεί, ενώ αντίθετα, όποιος τα αγνοεί, θα σκεπτόταν ότι μερικά εκτέθηκαν αρκετά μεγαλοποιημένα, και αυτό από φθόνο, τον οποίο δοκιμάζει ο άνθρωπος, όταν ακούει κάτι το οποίο υπερβαίνει τις δικές του φυσικές δυνάμεις. Γιατί οι άνθρωποι ανέχονται τους επαίνους που λέγονται για άλλους μόνο εφόσον κάθε ακροατής έχει τη γνώμη, ότι και αυτός είναι ικανός να πράξει κάτι από αυτά που ακούει. Ενώ για κάθε τι, το οποίο είναι ανώτερο από τις δυνάμεις του, αισθάνεται δια μιας φθόνο και δυσπιστία. Εφόσον όμως οι πρόγονοί μας έκριναν ότι με αυτόν τον τρόπο πρέπει να γίνονται τα πράγματα αυτά, πρέπει κι εγώ να ακολουθήσω το έθιμο αυτό και να προσπαθήσω να ικανοποιήσω την επιθυμία και την γνώμη του καθενός σας όσο μπορέσω περισσότερο.

Θα μιλήσω πρώτα πρώτα για τους προγόνους μας. Γιατί είναι δίκαιο, αλλά συγχρόνως και πρόπον, σε μια τέτοια περίπτωση, κατά την οποία θρηνούμε και εγκωμιάζουμε τους νεκρούς μας, να τους απονέμεται η τιμή αυτή να μνημονεύονται πρώτοι. Γιατί δεν υπήρξαν ούτε μια στιγμή, κατά την οποία να έπαυσαν να κατοικούν την χώρα αυτή, και χάρις στην ανδρεία τους διαφύλατταν την ελευθερία της από γενεά σε γενεά μέχρι των ημερών μας και μας την παράδωσαν ελεύθερη. Και εκείνοι λοιπόν είναι άξιοι επαίνου αλλά ακόμη περισσότερο οι πατέρες μας. Γιατί επί πλέον εκείνων, τα οποία κληρονόμησαν, απέκτησαν με πολλούς κόπους και κληροδότησαν σε μας τους σημερινούς όλη αυτή την επικράτεια που κατέχουμε σήμερα. Το δε έργο της περαιτέρω βελτίωσης, το επιτελέσαμε εμείς οι ίδιοι που είμαστε συγκεντρωμένοι εδώ, οι οποίοι βρισκόμαστε ακόμη σε αυτήν ακριβώς την ηλικία μας, και εμείς εφοδιάσαμε την πόλη μας με όλα τα πράγματα, ώστε να είναι αυταρκέστατη και για πόλεμο και για ειρήνη. Από όλα δε αυτά εγώ όσα μεν αναφέρονται σε πολεμικά κατορθώματα, με τα οποία έγινε η κάθε μια κατάκτηση, ή αφορούν την ενεργητικότητα, με την οποία αποκρούσαμε, είτε εμείς οι σημερινοί είτε οι πρόγονοί μας, τους εκάστοτε επελθόντες εναντίον μας Βαρβάρους ή Έλληνες, όλα αυτά, θα τα παραλείψω, γιατί δεν επιθυμώ να απεραντολογώ ενώπιον ανθρώπων, οι οποίοι τα γνωρίζουν. Αλλά με ποιον τρόπο φθάσαμε στο σημείο αυτό της δύναμης που είμαστε σήμερα, και με ποια μορφή πολιτεύματος και με ποιες συνήθειες έγινε μεγάλη η δύναμή μας, όλα αυτά θα αναπτύξω πρώτα, και έπειτα θα προχωρήσω στο εγκώμιο αυτών εδώ των νεκρών, γιατί νομίζω ότι δεν είναι ανάρμοστο να λεχθούν αυτά και για την παρούσα περίπτωση, και δεν είναι άωφελο να τα ακούσουν όλοι οι παρευρισκόμενοι, αστοί και ξένοι.

Έχουμε δηλαδή πολίτευμα, το οποίο δεν αντιγράφει τους νόμους άλλων, μάλλον δε εμείς οι ίδιοι είμαστε υπόδειγμα σε μερικούς παρά μιμούμαστε άλλους. Και ονομάζεται μεν δημοκρατία, γιατί η διοίκηση είναι στα χέρια των πολλών και όχι των ολίγων, έναντι δε των νόμων είναι όλοι ίσοι στις ιδιωτικές τους διαφορές, ενώ ως προς την θέση τους στον δημόσιο βίο κάθε ένας προτιμάται για ένα από τα δημόσια αξιώματα ανάλογα με την επίδοση την οποία σημειώνει σε αυτά, δηλαδή η δημόσιότητα του σταδιοδρομίας εξαρτάται μάλλον από την ατομική του αξία και όχι από την κοινωνική τάξη, από την οποία προέρχεται, ούτε πάλι ένας, ο οποίος είναι μεν φτωχός έχει όμως την ικανότητα να παράσχει κάποια υπηρεσία στην πατρίδα του, εμποδίζεται σε αυτό από το γεγονός ότι είναι άγνωστος. Ζούμε δε σαν ελεύθεροι άνθρωποι, και σαν πολίτες στον δημόσιο βίο και σαν άτομα στον ιδιωτικό, στις επιδιώξεις μας της καθημερινής ζωής, κατά τις οποίες δεν κοιτάμε ο ένας στον άλλον με καχυποψία, δεν θυμώνουμε με τον γείτονά μας, όταν κάνει ό,τι του αρέσει, ούτε παίρνουμε μια φυσιογνωμία σκυθρωπή, η οποία μπορεί να μην βλέπτει τον άλλο, πάντως όμως είναι δυσάρεστη. Ενώ δε στην ιδιωτική μας ζωή συναναστρεφόμαστε μεταξύ μας χωρίς να ενοχλεί ο ένας τον άλλον, στην δημόσια

μας ζωή, σαν πολίτες, από σεβασμό προ πάντων δεν παραβαίνουμε τους νόμους, υπακούμε δε στους εκάστοτε κατέχοντες τα δημόσια αξιώματα και στους νόμους, προ περισσότερο σε εκείνους από τους νόμους, που έχουν θεσπιστεί για υποστήριξη των αδικούμενων, και σε άλλους, οι οποίοι αν και άγραφοι, η παράβασή τους φέρνει πανθομολογούμενη ντροπή στους παραβάτες.

Αλλά και για το πνεύμα μας έχουμε εφεύρει πλείστους όσους τρόπους να το ανακουφίζουμε από τους κόπους, με εορταστικούς αγώνες και θυσίες, τις οποίες έχουμε καθιερώσει καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, και με ευπρεπή ιδιωτικά οικήματα, η δε ευχαρίστηση την οποία καθημερινά απολαμβάνουμε από όλα αυτά, διώχνει την μελαγχολία. Λόγω δε του μεγάλου αριθμού των κατοίκων της πόλης μας εισάγονται σε αυτήν προϊόντα όλου του κόσμου, και συμβαίνει να απολαμβάνουμε έτσι τα προϊόντα των άλλων χωρών με όση οικειότητα καταναλώνουμε τα προϊόντα της Αττικής (σαν να είναι δηλαδή δικά μας).

Υπερέχουμε δε από τους αντιπάλους μας και στην πολεμική προετοιμασία κατά τα εξής: Την πόλη μας π.χ. την παρέχουμε ανοιχτή σε όλον τον κόσμο, και ποτέ δεν αποκλείουμε κανέναν διώχνοντας τους ξένους από οποιοδήποτε ακρόαμα ή θέαμα, από το οποίο, αν δεν το κρατήσουμε μυστικό και το δει κανείς από τους εχθρούς μας, είναι δυνατόν να ωφεληθεί, και αυτό γιατί έχουμε εμπιστοσύνη όχι τόσο στις πολεμικές προετοιμασίες και τα στρατηγήματα όσο στην έμφυτη γενναιότητά μας όσον αφορά τα έργα. Στο ζήτημα δε πάλι της αγωγής, ενώ εκείνοι υποβάλλονται από την νεαρή τους ακόμα ηλικία σε συνεχή και επίπονη άσκηση, με την οποία επιδιώκουν να γίνουν γενναίοι, εμείς ζούμε με όλες τις ανέσεις και όμως είμαστε εξ ίσου πρόθυμοι να αντιμετωπίσουμε τους κινδύνους, τους οποίους αντιμετωπίζουν και αυτοί. Και να η απόδειξη: ενώ οι Λακεδαιμόνιοι εκστρατεύουν κατά της χώρας μας με όλους τους τους συμμάχους και ποτέ μόνοι, εμείς επερχόμαστε κατά των άλλων εντελώς μόνοι, και τις περισσότερες φορές νικάμε χωρίς καμία δυσκολία τους αντιπάλους μας, μολονότι εκείνοι μεν μάχονται υπέρ βωμών και εστιών, εμείς δε είμαστε σε ξένο έδαφος. Και κανείς από τους εχθρούς μας δεν αντιμετώπισε μέχρι σήμερα τις δυνάμεις μας ενωμένες, γιατί αφ' ενός καταβάλλουμε πολλές φροντίδες ταυτόχρονα και για το ναυτικό μας, και αφ' ετέρου κατατέμνουμε τις δυνάμεις μας του πεζικού και τις στέλνουμε σε πολλά σημεία της επικράτειάς μας. Αν δε κάπου με μέρος μόνο της δύναμής μας συμπλακούν οι αντίπαλοί μας, τότε, αν μεν νικήσουν, καυχώνται ότι μας νίκησαν όλους, αν δεν νικηθούν, διακηρύσσουν ότι νικήθηκαν από όλους. Και βέβαια, αν εμείς αντιμετωπίζουμε με πολλή προθυμία τους κινδύνους, μάλλον με μια αφροντισία και άνεση παρά μετά από επίπονη άσκηση, και με ανδρεία, η οποία οφείλεται όχι τόσο στην επιβολή των νόμων όσο στην φυσική μας ευψυχία, έχουμε το πλεονέκτημα ότι δεν καταπονούμεθα προκαταβολικά για δεινά, τα οποία ανήκουν ακόμα στο μέλλον, και ότι, όταν φθάσει η ώρα των δεινών αυτών, αποδεικνύομαστε ότι δεν είμαστε λιγότερο τολμηροί από εκείνους που μοχθούν αδιάκοπα. Δεν είναι δε σε αυτά μόνο αξιοθαύμαστη η πόλη μας αλλά και σε πολλά ακόμη.

Γιατί είμαστε λάτρες του ωραίου, όμως χωρίς σπατάλη χρήματος, και καλλιεργούμε το πνεύμα χωρίς να χάνουμε την ανδρεία μας. Και μεταχειριζόμαστε τον πλούτο περισσότερο σαν μια ευκαιρία δράσης παρά σαν αφορμή κομπορημοσύνης, το να ομολογεί δε κανείς την φτώχεια του δεν είναι ντροπή, είναι όμως αισχρότερο το να μην προσπαθεί να την αποφύγει με την εργασία. Επί πλέον, οι ίδιοι εμείς όλοι είμαστε σε θέση να φροντίζουμε ταυτόχρονα για τις ιδιωτικές μας υποθέσεις και για τις υποθέσεις της πόλης μας, και όσοι από εμάς είναι απα-

σχολημένοι με ιδιωτικές επιχειρήσεις και αυτοί ακόμα κατέχουν τα πολιτικά ζητήματα στην εντέλεια. Γιατί είμαστε ο μόνος λαός που τον μη αναμειγνύόμενο καθόλου στα κοινά δεν τον θεωρούμε φιλήσυχο αλλά άχρηστο, και οι μόνιμοι που όποτε δεν τα επινοούμε και δεν τα προτείνουμε οι ίδιοι πάντως έχουμε τη δύναμη να κρίνουμε σωστά τα λαμβανόμενα μέτρα, τους δε λόγους δεν τους θεωρούμε καθόλου εμπόδιο των έργων, αλλά μάλλον θεωρούμε σαν εμπόδιο το να μην έχουμε κατατοπισθεί προφορικά σε όσα έχουμε να κάνουμε, πριν καταπιαστούμε με αυτά. Γιατί υπερέχουμε από τους άλλους και ως προς αυτό ακόμη, ότι δηλαδή εμείς οι ίδιοι αποφασίζουμε για όσα πρόκειται να επιχειρήσουμε και εμείς οι ίδιοι τα επιχειρούμε. Ενώ ως προς αυτό οι άλλοι... σε αυτούς η μεν αμάθεια τους κάνει να αποφασίζουν η δε σκέψη τους κάνει να διστάζουν. Πιο τολμηροί όμως από όλους είναι σωστό να θεωρούνται όσοι γνωρίζουν με σαφήνεια ποιες είναι οι συμφορές και ποια τα ευχάριστα, και όμως η γνώση αυτή δεν τους κάνει να αποφεύγουν τους κινδύνους. Αλλά και στα ζητήματα της καλοσύνης διαφέρουμε από την πλειονότητα των ανθρώπων. Γιατί εμείς τους φίλους τους αποκτάμε μάλλον ευεργετώντας παρά ευεργετούμενοι από αυτούς. Σταθερότερος δε φίλος είναι ο ευεργετών τον άλλον, γιατί είναι φυσικό να προσπαθεί να διατηρεί την ανάμνηση της ευεργεσίας με το να φέρεται πάντοτε καλά προς τον ευεργετούμενο. Ενώ αντιθέτως αυτός που οφείλει την ευεργεσία είναι ψυχρότερος στις σχέσεις του, γιατί γνωρίζει, ότι πρόκειται να ανταποδώσει την καλοσύνη σαν πληρωμή χρέους και όχι για να εξασφαλίσει την ευγνωμοσύνη του άλλου. Και είμαστε οι μόνιμοι που βοηθάμε τον άλλο χωρίς την ελάχιστη ανησυχία, και αυτό μάλλον από την εμπιστοσύνη που εμπνέει η ελευθερία παρά από συμφεροντολογικούς υπολογισμούς.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν τα παραπάνω τονίζω, ότι η όλη πόλη είναι σχολείο της Ελλάδας και ότι, κατά τη γνώμη μου, ο καθένας από εμάς έχει την ικανότητα να προσαρμοστεί προς τις πλέον διαφορετικές μορφές δράσεως με την μεγαλύτερη ευστροφία και χάρη. Και ότι αυτά είναι μάλλον η πραγματική αλήθεια και όχι απλή κομπορημοσύνη, κατάλληλη για την παρούσα περίπτωση, το αποδεικνύει αυτή η δύναμη της πόλης, την οποία αποκτήσαμε με τις ικανότητές μας αυτές. Γιατί είναι η μόνη πόλη από τις σημερινές που όταν δοκιμάζεται αποδεικνύεται ανώτερη της φήμης της, και η μόνη, η οποία ούτε στον εχθρό, που της επιτίθεται, δίνει αφορμή να αγανακτήσει με όσα παθαίνει από τέτοιους αντιπάλους, ούτε στους υπηκόους της δίνει αφορμή για παράπονα, γιατί τάχα εξουσιάζονται από ανάξιους να έχουν την εξουσία. Η δύναμή μας δε αυτή δεν είναι βέβαια χωρίς αποδείξεις, αλλά υπάρχουν μεγαλοπρεπή μνημεία αυτής, για τα οποία μας θαυμάζουν» οι σύγχρονοί μας και θα μας θαυμάζουν και οι μελλοντικές γενιές, και μάλιστα χωρίς να χρειαζόμαστε τους επαίνους ούτε του Ομήρου ούτε κανενός άλλου, του οποίου οι στίχοι είναι δυνατόν να ευχαριστήσουν προς στιγμήν, θα έλθει όμως η πραγματικότητα, η οποία θα αποκαλύψει ψεύτικη την ιδέα που σχηματίστηκε για τα πράγματα, αλλά γιατί ολόκληρη τη θάλασσα και την ξηρά την εξαναγκάσαμε να γίνει προσιτή στην τόλμη μας, ιδρύσαμε δε παντού αιώνια μνημεία και της φιλίας μας και της έχθρας μας. Υπέρ αυτής λοιπόν της πόλης και αυτοί εδώ λοιπόν πολέμησαν γενναία και βρήκαν τον θάνατο, γιατί δεν μπορούσαν να ανεχθούν την στέρησή της, και από εμάς τους απομένοντες στην ζωή ο καθένας πρέπει να έχει την προθυμία να μοχθήσει γι' αυτήν.

Γι' αυτόν λοιπόν το λόγο μακρηγόρησα για όσα αφορούν την πόλη, αφ' ενός μεν δηλαδή γιατί ήθελα να σας δείξω, ότι εμείς δεν αγωνιζόμαστε για τον ίδιο σκοπό, για τον οποίο αγωνίζονται όσοι δεν έχουν κανένα από αυτά τα πλεονεκτήματα σε ίσο βαθμό με μας, και αφ' ετέρου γιατί με αυτόν τον τρόπο ήθελα να κάνω φανερό με αποδείξεις, ότι είναι δίκαιο το εγκώμιο των ανδρών αυτών, για τους οποίους μιλάω τώρα. Και έχω ήδη αναφέρει τα κυριότε-

ρα σημεία τούτου του εγκωμίου. Γιατί όσα είπα για την πόλη για να την εξυμνήσω, είναι στολίδια, με τα οποία την στόλισαν οι αρετές αυτών εδώ και άλλων ομοίων με αυτούς, και πολύ λίγοι Έλληνες υπάρχουν, για τους οποίους μπορεί να λεχθεί, ό,τι μπορεί να λεχθεί γι' αυτούς εδώ, ότι δηλαδή φήμη τους ισοσταθμίζει τα έργα τους. Έχω δε τη γνώμη, ότι θάνατος σαν αυτόν εδώ των προκείμενων νεκρών παρέχει το αληθινό μέτρο της αξίας ενός ανθρώπου, και άλλοτε μεν είναι ο πρώτος που την προαναγγέλλει άλλοτε δε ο τελευταίος που την επισφραγίζει. Γιατί και εκείνοι ακόμη που υστερούν κατά τα άλλα, δικαιούνται να προβάλλουν για υπεράσπισή τους την ανδραγαθία, την οποία επέδειξαν κατά τους πολέμους, μαχόμενοι υπέρ της πατρίδας. Γιατί εξέλειψαν το κακό δια του καλού, και με τις καλές τους υπηρεσίες σαν υπερασπιστές της πατρίδας την ωφέλησαν περισσότερο απ' όσο την έβλαψαν με τα τυχόν σφάλματά τους στην ιδιωτική τους ζωή. Από αυτούς όμως εδώ κανείς δεν δείχθηκε δειλός μπροστά στον θάνατο εξ αιτίας του πλούτου του, δεν προτίμησε δηλαδή να συνεχίσει την απόλαυσή του, ούτε απέφυγε τον κίνδυνο εξ αιτίας της φτώχειας του, από την ελπίδα δηλαδή ότι μπορεί να την αποφύγει επί τέλους κάποτε και να γίνει πλούσιος. Αλλά περισσότερο από όλα τα αγαθά πόθησαν την τιμωρία των εχθρών τους, και συνάμα θεώρησαν ότι δεν υπάρχει ενδοξότερος κίνδυνος από αυτόν εδώ, και για τούτο προθυμοποιήθηκαν να ριφθούν σε αυτόν, για να εκδικηθούν τους εχθρούς τους απ' ενός, και για να επιδιώξουν την απόκτηση των αγαθών αυτών απ' ετέρου, την μεν αβεβαιότητα δηλαδή της επιτυχίας την εμπιστεύθηκαν στην ελπίδα, ως προς δε τον κίνδυνο του θανάτου που βρισκόταν μπροστά τους κατά την μάχη ήταν αποφασισμένοι να στηριχθούν στον εαυτό τους και μόνο. Και μέσα στη μάχη θεώρησαν πάντα προτιμότερο να αντισταθούν και να βρουν τον θάνατο παρά να σωθούν τρεπόμενοι σε φυγή, και γι' αυτό απέφευγαν την αισχρή φήμη της δειλίας, και υπέβαλαν τα σώματά τους σε όλα τα δεινά της μάχης, σε μια δε κρίσιμη στιγμή, που ήταν στα χέρια της τύχης, στο ύψος της δόξας μάλλον παρά του τρόμου, βρήκαν τον θάνατο.

Και αυτοί μεν εδώ τέτοιου είδους άνθρωποι υπήρξαν, αντάξιοι της πατρίδας τους. Σεις δε οι επιζώντες πρέπει να εύχεσθε, το γενναίο σας φρόνημα απέναντι στους εχθρούς να είναι περισσότερο τυχερό από αυτό των προηγούμενων νεκρών, με κανέναν όμως τρόπο να καταδέχεσθε να είναι λιγότερο τολμηρό, και να μην κρίνετε την αξία του φρονήματος αυτού από τους επαίνους του ρήτορα μόνο, ο οποίος θα μπορούσε να την μεγαλοποιήσει όσο ήθελε ενώπιόν σας – αν και σεις τα ξέρετε το ίδιο καλά με αυτόν – αναφέροντας όλα τα καλά που υπάρχουν στην άμυνα εναντίον των εχθρών, αλλά μάλλον να παρατηρείτε καθημερινά τη δύναμη της πόλης, όπως αυτή παρουσιάζεται με έργα, και να κυριεύεσθε λίγο από έρωτα προς αυτήν, και όταν σας φανεί ότι είναι μεγάλη, να συλλογίζεσθε ότι όλα αυτά τα απέκτησαν άνθρωποι τολμηροί που είχαν συναίσθηση του καθήκοντός τους, και κατά την ώρα της μάχης είχαν πάντοτε μπροστά στα μάτια τους τον φόβο του ντροπιάσματος, όσες φορές δε αποτύγχαναν σε κάποια τους προσπάθεια, δεν νόμιζαν ότι για τον λόγο αυτό έπρεπε να στερήσουν και την πόλη από τις υπηρεσίες τους, αλλά συνεισέφεραν υπέρ αυτής την ωραιότερη συνεισφορά. Γιατί ενώ όλοι μαζί από κοινού πρόσφεραν στην υπηρεσία της πατρίδας τα σώματά τους, απελάμβαναν ατομικά κάθε ένας, σαν ανταμοιβή τρόπον τινά, τον έπαινο, ο οποίος δεν γερνάει ποτέ, και τον πιο επίσημο τάφο, που είναι δυνατόν να αποκτήσει άνθρωπος, δεν εννοώ δε τον τάφο, στον οποίο έχουν εναποτεθεί τα λείψανά τους, αλλά μάλλον τον τάφο, στον οποίο απομένει μετά θάνατον η δόξα τους και μνημονεύεται αιωνίως σε κάθε παρουσιαζόμενη κάθε φορά ευκαιρία είτε λόγου είτε έργου. Γιατί των επιφανών ανδρών τάφος είναι η Γη ολόκληρη, και την ύπαρξή τους δεν την φανερώνει μόνο η επιγραφή μιας στήλης σε κάποιο μέρος της πατρίδας τους, αλλά και στα ξένα μέρη είναι εγκατεστημένη μια άγραφη ανάμνηση αυτών

σκαλισμένη όχι σε κάποιο έργο τέχνης αλλά μάλλον στις καρδιές ενός εκάστου των ανθρώπων. Αυτούς λοιπόν, εσείς τώρα να τους μιμηθείτε, και με τη σκέψη ότι ευδαιμονία είναι η ελευθερία, ελευθερία δε η τόλμη, μην τρομοκρατείσθε από τους κινδύνους του πολέμου. Γιατί δεν θα ήταν δικαιότερο να αφηφούν την ζωή τους οι δυστυχούντες άνθρωποι, οι οποίοι δεν ελπίζουν να απολαύσουν κανέναν καλό, αλλά οι ευτυχισμένοι, οι οποίοι κατά την διάρκεια ακόμη της ζωής τους διατρέχουν τον κίνδυνο να δουν την κατάστασή τους να μεταβάλλεται στην αντίθετη, δηλαδή την δυστυχία, και για τους οποίους θα ήταν πολύ σημαντική η διαφορά, αν υποθεθεί ότι πάθαιναν κανένα ατύχημα. Γιατί προξενεί μεγαλύτερο πόνο, σε έναν βέβαια που έχει κάποια υψηλοφροσύνη, η εξαθλίωση που συνοδεύεται από εκφυλισμό, παρά ο θάνατος που του έρχεται ξαφνικά, χωρίς καν να γίνει αισθητός, επάνω στην ακμή της σωματικής του δύναμης και επάνω στις ελπίδες που τρέφει και ο κάθε θνητός.

Γι' αυτόν λοιπόν τον λόγο και σας τους γονείς των ηρώων αυτών, όσοι είσθε παρόντες, δεν σας κλαίω την στιγμή αυτή, αλλά μάλλον θα προσπαθήσω να σας παρηγορήσω. Γιατί, όπως όλοι, γνωρίζουν και αυτοί ότι μεγάλωσαν μέσα σε ποικίλες εναλλαγές της τύχης, και ότι ευτυχισμένοι μπορεί να θεωρούνται μόνο εκείνοι, στους οποίους έλαχε η μεγίστη τιμή, είτε ένας έντιμος θάνατος είναι αυτή, όπως αυτών εδώ, είτε μια έντιμη λύπη, όπως η δική σας, και εκείνοι, των οποίων οι ημέρες της ζωής τους κανονίστηκαν κατά τέτοιον τρόπο, ώστε το τέρμα της ευτυχίας τους να συμπέσει με το τέρμα της ζωής τους. Γνωρίζω βέβαια ότι είναι δύσκολο να σας πείσω γι' αυτά, μια τέτοια στιγμή κατά την οποία η ευτυχία των άλλων θα σας κάνει να θυμηθείτε πολλές φορές την ευτυχία, που κάποτε αισθανθήκατε και σεις. Και λύπη αισθάνεται κανείς όχι για την έλλειψη των αγαθών που δεν δοκίμασε ποτέ στην ζωή του, αλλά για την στέρηση εκείνων, τα οποία πριν του αφαιρεθούν αποτέλεσαν μέρος της ζωής του. Όσοι δε από εσάς είσθε σε ηλικία που επιτρέπει την τεκνοποιία, πρέπει να υποφέρετε τον πόνο σας με περισσότερη υπομονή, γιατί ελπίζετε να αποκτήσετε και άλλα παιδιά. Γιατί όχι μόνο για τον καθένα σας ιδιαίτερα εκείνα που θα γεννηθούν θα σας κάνουν να λησμονήσετε σιγά σιγά αυτά που χάσατε στον πόλεμο, αλλά και για την πόλη το κέρδος θα είναι διπλό, γιατί με αυτόν τον τρόπο, αφ' ενός αποφεύγεται η απειλούμενη ερήμωση από την ελάττωση του πληθυσμού, και αφ' ετέρου ενισχύεται η ασφάλειά της. Γιατί τίποτε το σωστό και δίκαιο δεν είναι σε θέση να σκεφθούν και να συμβουλευθούν την πόλη όσοι δεν έχουν παιδιά να τα εκθέσουν στον κίνδυνο που εκτίθενται τα παιδιά όλων των άλλων. Όσοι δε πάλι έχετε προσπεράσει το όριο αυτό της ηλικίας, πρέπει να θεωρείτε κέρδος το ότι περάσατε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής σας ευτυχισμένοι, η δε περίοδος της λυπημένης ζωής σας θα είναι σύντομη, και να ανακουφίζεσθε από την δόξα αυτών εδώ των ηρωικώς πεσόντων παιδιών σας. Γιατί το μόνο πράγμα που δεν γερνάει ποτέ είναι η φιλοδοξία, και εκείνο που ευχαριστεί τον άνθρωπο στην γερωνική του ηλικία, όταν είναι άχρηστος πια, δεν είναι το κέρδος, όπως ισχυρίζονται μερικοί, αλλά η απόλαυση τιμών.

Ως προς σας δε εξ άλλου, τους γιους και αδελφούς τους, όσοι είσθε παρόντες, βλέπω ότι η προσπάθεια, την οποία θα πρέπει να καταβάλλετε, για να τους μιμείσθε, είναι τρομακτικά δύσκολη. Γιατί όλοι συνηθίζουν να επαινούν εκείνον που δεν υπάρχει πλέον, οσοδήποτε δε υπέροχη και αν υποθεθεί ότι είναι η αρετή σας, μόλις και μετά βίας θα θεωρούσατε ότι είσθε, όχι όμοιοι, αλλά κατά τι κατώτεροι. Γιατί και μεταξύ των ζώντων υπάρχει φθόνος αμοιβαίος εκ μέρους των εκάστοτε αντιζήλων, όποιος δε πεθαίνει και δεν είναι εμπόδιο σε κανέναν τιμάται με μια εύνοια απαλλαγμένη από κάθε αντίδραση.

Αν δε πρέπει να κάνω λόγο και για την γυναικεία αρετή, σχετικά με αυτές που θα ζουν ως εξής σαν χήρες, θα συμπεριλάβω όλα όσα έχω να πω σε μια σύντομη παραίνεση: θα είναι μεγάλη η δόξα σας, αν δενδειχθείτε κατώτεροι του φυσικού σας χαρακτήρα, και μάλιστα αν για την κάθε μια σας γίνεται όσο το δυνατόν λιγότερος λόγος μεταξύ των ανδρών, είτε προς έπαινον είτε προς κατηγορία (είτε για καλό είτε για κακό).

Εκφώνησα λοιπόν κι εγώ, σύμφωνα με την επιταγή του νόμου, τον επιτάφιο, και είπα ό,τι είχα να πω κατάλληλο για την περίπτωση, και με έργα δε αυτοί, τους οποίους θάπτουμε, εν μέρει μεν έχουν τιμηθεί τώρα αμέσως, εν μέρει δε θα τιμώνται στο μέλλον, γιατί η πόλη θα ανατρέφει τα παιδιά τους δημοσία δαπάνη μέχρι που να γίνουν έφηβοι, απονέμουσα έτσι και σε αυτούς εδώ και στους επιζώντες χρήσιμη αμοιβή, αντί στεφάνου τρόπον τινά, για αυτούς τους αγώνες τους υπέρ της πατρίδας. Γιατί όπου τα βραβεία της αρετής είναι τα πιο μεγάλα, εκεί συγκαταλέγονται μεταξύ των πολιτών και οι πιο ενάρετοι άνδρες. Και τώρα να χορτάσει ο καθένας θρηγώντας τον δικό του και έπειτα να αποχωρήσει».